

ભારતમાં દહેજપ્રથા અને સ્ત્રી ભૂણહત્યા

ભણાત સ્ટેન્લી એ.
રીડર
સમાજશાસ્ત્ર ભવન,
ભાવનગર યુનિવર્સિટી
ભાવનગર

સમાજમા દહેજ એક વિશિષ્ટ સમસ્યા તરીકે વિકટ સ્વરૂપ ધારણ કરતી જોવા મળે છે. દહેજ વિષે અનેક જુદા-જુદા ખ્યાલો સમાજ વ્યવસ્થામાં પ્રવર્તતા જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે દહેજ લગ્નમાં બંને પક્ષે જે લેવડ-દેવડ થાય છે તેને કહેવામાં આવે છે. તેને અનેક નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. દહેજ, દેજ, દાયજો, આણ, કરીયાવર, પલ્લુ, પૈઠણ, વરદક્ષિણા, કન્યાશુલ્ક, વર શુલ્ક, પહેરામણી આ શબ્દોમાંથી કેટલાક વરપક્ષ તરફથી કન્યા પક્ષે અપાતો ભેટ સોગાદો સુચવે છે. જ્યારે કેટલાક શબ્દોમાં કન્યાપક્ષ તરફથી વર પક્ષને અપાતી ભેટનું સૂચન કરે છે.

માનવશાસ્ત્રીઓના મત પ્રમાણે આ લેવડ-દેવડ કેટલીકવાર એકપક્ષી હોય છે. અંગે કેટલીક વાર જ્ઞાતિઓમાં તે પરસ્પર હોય છે અમુક જ્ઞાતિઓમાં પલ્લુ આપવાનો રિવાજ છે. ત્યાં વર પક્ષ તરફથી કન્યાપક્ષને નાણા, ઘરેણા, કપડા વગેરે આપવામાં આવે છે. આ વસ્તુ પર સ્ત્રીનો અધિકાર હોય છે. આવા પ્રકારની પ્રથા આફ્રિકના બાંટુ લોકોમાં જોવા મળે છે.

દહેજ વિષે જોઈએ તો દહેજ અથવા દાયજો એ પરસ્પર લેવડ-દેવડ નથી પરંતુ એક જ દિશામાં થતા વ્યવહારો છે. આ રિવાજમાં કન્યા અને ભેટસોગાદો એકજ દિશામાં હોય છે. જાણીતા માનવશાસ્ત્રો તેમ્બિયા આ ક્ષેત્રે તેમના અભ્યાસમાં જણાવે છે કે દહેજપ્રથા એટલે જે મિલકત કન્યાને લગ્ન પછી પોતાની જોડે લઈ જવા આપી હોય તે.

ભારતમાં કેટલીક આદિમ જાતિઓ પિતૃવંશીય છે તેમાં સાધારણ રીતે પલ્લુ કે પૈઠણ જોવા મળે છે. છોટા નાગપુરની ઉરાંવ જાતિ કન્યાના સગાઓ માટે કપડા લઈ જાય છે, હો અને મુંડા જાતિ ઢોર લઈ જાય છે. નાગ લોકો ચોખા અને ડાંગર આપે છે.

ઓરિસ્સાની ભૂમિયા જાતિ કન્યા પ્રાપ્ત કરવાના બદલામાં રોકડ નાણું, વસ્તુ અને પશુ આપે છે. આમા કન્યાના માતા-પિતાનું વર્ચસ્વ સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે. આથી જ્યાં કન્યા શુલ્ક છે. ત્યાં કન્યા ભારરૂપ નથી. મનુસ્મૃતિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. તે પ્રમાણે પોતાની દીકરીને પરણાવાના બદલામાં નાની-સરખી પણ ભેટ સ્વીકારવી જોઈએ નહીં. લોભથી પ્રેરાઈને જે પિતા આવી કોઈ ભેટ લે છે. તેને સંતાનોનો વેચનાર કહી શકાય પરંતુ અમુક પરિસ્થિતિમાં લગ્ન વખતે કપડાં, ઘરેણા, સામગ્રી સ્ત્રી-ધન સ્વરૂપે સ્વીકૃત બનતું જાય છે. આમ દહેજ કન્યાને લગ્ન પ્રસંગે કે પ્રસંગ બાદ ભેટ સોગાદો આપવી તે હિંદુ ધર્મમાં સ્વીકૃત મૂલ્ય મનાય છે, કેટલીકવાર નિમ્નસ્તર ધરાવતી જાતિઓ પોતાનો દરજ્જો ઊંચો લાવવા આર્થિક સંધરતા ઊંચી હોવાને કારણે આર્થિક મોભાના ચિલ્ન તરીકે દહેજપ્રથા અપનાવે છે. કર્ણાટકમાં ખેડૂતવર્ગ પોતાના પરાપૂર્વ પલ્લાની પ્રથા છોડી દહેજની પ્રથા અપનાવે છે. આંધ્રપ્રદેશમાં ભરવાડોમાં તેમજ વણજરા જાતિઓમાં અને હિમાચલ પ્રદેશમાં પણ આ પ્રકારનો પ્રવાહ જોઈ શકાય છે.

સ્વતંત્ર ભારત અને બદલાતા પ્રવાહોમાં તેમજ શિક્ષણના પ્રસારની સાથે ગ્રામીણ અને શહેરી સમાજોમાં દહેજ અંગેના મુલ્યો બદલાયા નથી શિક્ષણનો વ્યાપ અને ટકાવારી વધવા છતાં જ્ઞાતિના અંધનો બદલાતા સ્વરૂપમાં ટકી રહ્યા છે.

રાજેન્દ્ર મહેતા તેમના અભ્યાસના લેખમાં જણાવે છે કે ખેડા જિલ્લામાંથી પરદેશ ગયેલા સુખી કુટુંબોમાં દહેજપ્રથા વિશેષ જોવા મળે છે. પટેલ જ્ઞાતિની જેમ બીજી જ્ઞાતિઓમાં પણ દહેજની રકમ વધતી જોવા મળે છે. તેમાં દહેજ ને એક પ્રતિષ્ઠા મેળવવાના સાધન તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે. પરિણામે લગ્નોમાં બિનજરૂરી ખર્ચ કરીને સંપતિનું આણ છાજતું પ્રદર્શન થાય છે. તે પ્રતિષ્ઠા ગણાય છે. બીજી આ અભ્યાસમાં લગ્ન અંગે એવું જોવા મળ્યું કે જો દહેજ ન આપવામાં આવે તો સારો પતિ પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્યારે મુસલમાન, વાણિયા, રાજપૂત, બ્રાહ્મણ વગેરે જ્ઞાતિમાં દહેજ અંગે સ્ત્રીવર્ગની સંમતિ માની લેવામાં આવે છે જેમાં વડીલોનું વર્ચસ્વ સ્પષ્ટ જોવા મળે છે.

દહેજપ્રથાના કારણે નીચી આવકવાળા કુટુંબો માટે અનેક આક્રમ અને ચિંતા ઊભી થયેલ જોવા મળે છે. દહેજપ્રથાના કારણે સામાજિક-આર્થિક અસરોએ ભારતીય સમાજમાં દુર્ગામી અસરો ઊભી કરી છે. સ્ત્રીઓ પરના અત્યાચારો વધવા જોવા મળે છે. ૧૬ ડિસેમ્બર ૧૯૮૨ સંદેશ દૈનિક સમાચાર પત્રમાં સંસારશાસ્ત્રીના લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આધુનિક સમાજમાં દહેજે ફરજિયાત બની ગયું છે. જેના કારણે કેટલીક પરિસ્થિતિ ઉદભવે છે જેમાં

((૧) વરપક્ષની માંગણી સંતોષવી સંશય હોય તેવા કુટુંબની શિક્ષિત અને સમજી કન્યાઓએ લગ્ન પ્રથામાં પડવાને બદલે આજીવન અપરણિત રહેવાનો માર્ગ અપનાવા માંડ્યો છે.

(૨) બીજા એવા અશક્ત માં બાપાની પુત્રીઓએ પોતાના જીવનનો અંત લાવી દેવાનો માર્ગ અપનાવવા માંડ્યો છે.

કેટલીકવાર પરિણિત સ્ત્રી વરપક્ષની ધારણા કે માગણી કરતા ઓછું દહેજ લાવનાર કન્યાને સાસરીયામાં ત્રાસ ભોગવવો પડે છે. જેમાંથી મુક્ત થવા સ્ત્રી આત્મહત્યા કરવા પ્રેરાય છે. આધુનિક સમાજનું વલણ ત્યાગ પ્રધાનને બદલે વધુને વધુ ભોગપ્રધાન બનતું ગયું છે. દહેજનું દૂષણ અને પ્રમાણ વધેલું જોવા મળે છે. તેમા આ દૂષણપ્રેરિત આત્મહત્યાનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે. ૧૯૮૩માં દહેજ પ્રેરિત મૃત્યુની સંખ્યા નોંધાયેલા આંકડા મુજબ દેશભરમાં ૪૨૭ હતી. જ્યારે ૧૯૮૧ના આંકડા મુજબ તે ૪૮૫૬ પર પહોંચી હતી. આ આંકડા ઉપરથી કહી શકાય કે દહેજના કારણે મૃત્યુદરમાં ઉતરોતર વધારો જોવા મળે છે.

ભૂણહત્યા :

દહેજના કારણે કેટલીક સમસ્યાઓ ઊભી થતી જાય છે. તેમાં ભૂણહત્યાની સમસ્યા વર્તમાનમાં ખૂબ મોટું સ્વરૂપ ધારણ કરતી જાય છે. આજના સમાજનો એક એવો વર્ગ છે કે જે દીકરીને જન્મતાં પહેલા જ ગર્ભમાં મારી નાખે છે. આ વર્ગમાં સૌથી મોટું પ્રમાણ શિક્ષિતોનું છે. આધુનિક વિજ્ઞાન અને તેની પધ્ધતિઓનો ઉપયોગ ભૂણહત્યા માટે થઈ રહ્યો છે. ૧૯ જાન્યુઆરી ૨૦૦૫ના દૈનિક ગુજરાત સમાચાર પત્રમાં અનુરાધા દેરાસરીના લેખમાં જોવા મળે છે કે ભૂણહત્યા શા માટે થાય છે રાજપૂત મધ્યયુગનો સમય અને મોગલ યુગનો સમય હતો જેમાં છોકરીઓની છેડતી, લગ્નના પ્રશ્નો દહેજપ્રથા જેવા સામાજિક દૂષણોના કારણે દિકરીને દૂધપીતી કરવામાં આવતી હતી. આજના બદલાતા જતા સમયમાં આધુનિક ટેકનોલોજી દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશી છે ત્યારે વૈજ્ઞાનિક પધ્ધતિઓ જેવી કે સોનોગ્રાફી, એમિનોસાયટોસીસ વગેરે દ્વારા બાળકની જાતિ જાણી ગર્ભપાત કરવામાં આવે છે. આના સંદર્ભમાં ગાયનેકોલોજિસ્ટ સ્મીતાબેન શાહના જણાવ્યા પ્રમાણે ભૂણહત્યાના કારણે સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘટી રહી છે. એક કિસ્સામાં એક નોકરીયાત પરિણિત મહિલાને સતત બે બાળકો દીકરી સ્વરૂપે જન્મ્યા હોવાને કારણે કુટુંબ વડોરી તેને છુટાછેડા આપવામાં આવ્યા હતા, જેનું કારણ ગર્ભપરીક્ષણ બાદ ગર્ભપાત નહી કરાવવાનું કારણ મુખ્ય હતું.

ભૂણહત્યા સંદર્ભમાં મધર ટેરેસાના જણાવ્યા પ્રમાણે ગર્ભપાત એ ગર્ભાશમાં બાળકની હત્યા જ છે. ગર્ભપાત આજે વિશ્વ શાંતિને નષ્ટ કરતું સૌથી મોટું કારણ છે. જેણે જીવન બક્ષ્યું છે. તે પ્રભુને જ જીવન લેવાનો અધિકાર છે. તેના સિવાય કોઈને પણ નહી પછી તે મા હોય કે બાપ હોય કોઈ સંસ્થા હોય કે સંમેલન હોય, કે પછી કોઈ સરકાર હોય પણ ગર્ભપાત દ્વારા જીવન લેવાનો કોઈને અધિકાર નથી.

વિશ્વમાં દહેજ અને ભૂણહત્યાની સમસ્યાના કારણે સ્ત્રીઓની સંખ્યા મોટા પાયે ઘટતી જાય છે. દહેજ અને ભૂણહત્યા કયા કારણોસર સમાજમાં માથું ઉચકે છે તેના સંદર્ભમાં જોઈએ તો કેટલીક બાબતો નીચે મુજબ જોવા મળે છે.

- (૧) સ્ત્રીનું નીચું સ્થાન
- (૨) સ્ત્રીનું પરાવલંબી જીવન
- (૩) સ્ત્રીની ઉપેક્ષા
- (૪) સ્ત્રીના શિક્ષણનો અભાવ
- (૫) પુત્ર-પાપ્તિનું મહત્વ
- (૬) કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા માટે તેને (સ્ત્રીને) કારણરૂપ માનવી.

ઉપરોક્ત બાબતોના કારણે સમાજમાં દહેજ અને ભૂણહત્યા જેવા રાક્ષસી સ્વરૂપો ઉભા થતા જોવા મળે છે. ૨૯ જુન ૨૦૦૧ના દૈનિક ગુજરાત સમાચારના પ્રોફેસર હુશેની આંતરશુલા તાળાના દર્શાવ્યા પ્રમાણે ભારતમાં દરવર્ષે ૨૧૦ લાખ ગર્ભપાતના કેસ નોંધાયા છે. ગુજરાતમા વાર્ષિક ૨ લાખ જેટલા ગર્ભપાત થાય છે.

ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિના કારણે સ્ત્રી-પુરૂષના લિંગ અનુપાતમાં તિવ્ર અસમાનતા ઊભી થતી જાય છે. ભારતમાં ૧૯૦૧માં એક હજાર પુરૂષોએ ૯૭૨ સ્ત્રીઓ હતી ૧૯૫૧માં તેમાંથી ઘટી ૯૪૬ થઈ. ૨૦૦૧માં તેનું પ્રમાણ ૯૩૪ સુધીનું જોવા મળે છે. આના પરથી કહી શકાય કે દહેજ અને ભૂણહત્યા સ્ત્રી અત્યાચાર, સ્ત્રીની સંખ્યામાં થતો ઘટાડો વગેરે માટે જવાબદાર છે.

સંદર્ભ :

૧. નીરા દેસાઈ, દહેજની સમસ્યા.
૨. Gail Omvedl Violence against women
૩. આશા દલાલ મહિલા માર્ગદર્શક સાથી.
૪. દૈનિક સમાચાર પત્રોના લેખો.